

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд на тема:

„Межкултурна вариативност на тревожността от смъртта.

Тревожността като личностна черта и безнадеждността при медици“

Докторант: Диляр Тунжер Актюрк

Рецензент: проф. д.пс.н. Людмил Георгиев

Още в началото искам да подчертая, че представената за рецензиране дисертация е уникална, най-малкото заради избора на изследователската област – смъртта като вечен човешки проблем и тревожността от смъртта като възможна негова конкретизация с оглед познавателните перспективи на традиционната западна академична психология. Разбира се, за всички онези, които са запознати с отношението на традиционното академично психологическо познание и образование, подобно твърдение е повече от очевидно, тъй като западната университетска психология продължава да се отнася подозрително към екзистенциалната проблематика, в която смъртта има фундаментално значение. Сред множеството от причините за такова, меко казано пренебрежително отношение, със сигурност се откроява онзи несъзнаван страх от внушенията и дори категоричните изисквания на европейската екзистенциална философия спрямо знанието за Човешкото, чийто абсурд се свежда до самата драма на съществуването – сякаш за да се подиграе с най-висшето си творение, Съзателят му е отредил да бъде единственото същество, което да осъзнава собствения си неизбежен край. Оттук „философията на абсурда“ по определението на всеобщо признатия за основател на екзистенциалната философия Сьорен Киркегор поставя по категоричен начин реалната, а не въобразена човешка проблематика, което намира съвсем синтезиран вид в уводните думи на „Митът за Сизиф“: „Струва ли си да живеем и как, след като знаем, че ще умрем?“ – въпрос,

който Албер Камю поставя като основен не само за философското, но и за всяко друго хуманитарно познание, тъй като „останалото – дали Вселената има три измерения, дали духът има девет или дванадесет категории – идва по-късно; то е само забава – най-напред трябва да се отговори“.

Известна е всеобщата идеологическа реакция в Европа и Северна Америка, било либерална, било марксистка, спрямо тази екзистенциална философия, която по недвусмислен начин смущава перспективите тези идеологически доктрини да контролират не само мисленето и поведението на хората, но също така познанието и образованието. Като твърде важна част от формалната структура на обществото, Университетът в Западната цивилизация като цяло трябва да продуцира наред с всичко останало както утвърдената житейска матрица, така и „радостта от живота“, в които не се допускат фундаменталните метафизични безпокойства от съществуването, за които призовава екзистенциалната философия и родената по-късно върху нейните пепелища не-академична екзистенциална психотерапия. Така става обяснимо защо традиционната западна академична психология предпочита да разпарчетосва непрекъснато богинята Психея, съгласно въобразените канони за научността на субект – обектното „разцепване на света“, а не да се концентрира върху всеки отделен, но единен субект, с неговите универсални, от една страна, и, от друга страна, културно или религиозно детерминирани безпокойства от самото съществуване. Просто във втория случай на реалното субект – субектно отношение за всяко едно нормално психологическо познание, самата университетска психология няма да може да изпълнява основното идеологическо изискване към нея – да възпроизвежда „новите варвари“ по думите на Хосе Ортега-и-Гасет. Ето защо тя ще си измисли собствени правила за „научност“, за да не допусне каквато и да е вътрешна опозиция, която може да разруши статуквото ѝ, тъй като това ще бъде недопустим пробив в самата идеологическа сърцевина на университетското познание и образование, призвани заедно с

медиите, масовата култура и изкуство да възпроизвеждат тъкмо идеологическите представи за живота, неговия смисъл и начин на съществуване, които макар и въобразени и отдалечаващи ни непрекъснато от Човешкото, имат функцията да бъдат безкомпромисни в моделирането на всяка екзистенция. А това ще бъде резюмирано от големия френски социален психолог Серж Московичи по блестящ начин: „Чета добре проведени психологически емпирични изследвания върху възприятието, мисленето, паметта или дори чувствата и емоциите, но никъде в тях не виждам живия човек. После взимам „Братя Карамазови“ и веднага пред мен изплува реалния жив човек – с карфица да го убодеш, ще пусне кръв!“.

Позволих си това отклонение не за друго, а само като потвърждение на казаното в началото, че самият избор на смъртта като изследователски проблем на дисертацията прави текста особено вдъхновяващ, а това на свой ред определя и вълнението, което читателят изпитва при досега си с него. По същество този труд представлява межкултурно изследване на отношението на медицинския персонал – лекари и сестри от България и Турция към смъртта и по-точно такива медици, за които срещата с чуждата смърт е ежедневие. Сам по себе си този избор на извадка от двете култури определено е нормална реакция към фундираното още в екзистенциалната философия и пренесено малко по-късно в не-академичната екзистенциална психотерапия предположение, че честата среща с чуждата смърт в някаква степен минимизира страха от собствената смърт. Изглежда оправдано, че докторантката преформулира философско изведение метафизичен страх от смъртта в един конструкт като тревожността от смърта, който е възможно да бъде операционализиран съгласно научните изисквания на западната традиционна академична психология, още повече, че същата логика следва и не-академичната западна екзистенциална психотерапия, тоест в момента единственото психологическо поле, което интерпретира екзистенциалната проблематика. Доколко обаче съдържанието на универсалното психично

преживяване на смъртта може да бъде вместено в понятието за тревожност от смъртта, за разлика от далеч по-всеобхватната философска категория метафизичен страх от смъртта като валиден за всички хора по света, със сигурност е въпрос на съвсем отделна дискусия, особено като сме наясно с факта, че онзи метафизичен страх не може да бъде операционализиран с оглед изискванията на традиционната академична психология за научност чрез адекватно емпирично изследване.

В структурно отношение дисертацията е композирана чрез увод, четири глави, заключение и препоръки.

В увода и първата глава докторантката ни въвежда в теоретичните основания на разработката, в които с базисно значение е възможността да бъде изведен конструкта тревожност от смъртта поради вече изказаните причини, макар че в случая такова категорично разграничение и неговата важност с оглед емпиричните изисквания не е толкова ясно изразено. Искам веднага да кажа, че това изобщо не е упрек към авторката, тъй като тя педантично следва начертаната си цел – да покаже перспективите на самото психологическо познание към изследването на отношението към смъртта. Определено може да се каже, че тази цел е постигната в първите три параграфа на първата глава, което дава възможност на Диляр Актюрк да направи теоретично обобщение на тревожността от смъртта в различни възрастови периоди – детство, юношество, зряла възраст и старост. Може би тук беше мястото да бъдат показани безценните свидетелства както по отношение на тревожността от смъртта, така и спрямо самия процес на умиране, които носят т.нар. „близки до смъртта състояния“, тоест споделените дори като текст преживявания на терминално болни, които по някакъв начин са избегнали смъртта, но пък дневниците, които си водят в процеса на умиране наистина са впечатляващи със своите перспективи за психологическото разбиране дори на онзи метафизичен страх от смъртта.

Във втората глава докторантката ни представя скруполюзен поглед към проблема за смъртта и неговите интерпретации във философията, психологията – с моята уговорка, че става дума повече за не-академичната психология и екзистенциална психотерапия, отколкото за традиционната университетска психология, и, разбира се, религиозното отношение към смъртта, което тук е центрирано най-вече в трите монотеистични доктрини като юдаизма, християнството и исляма. Тук прави впечатление лекотата, с която докторантката описва постиженията в познанието за смъртта, като акцентът, разбира се, е върху психологическите перспективи, особено в рамките на различните терапии на тревожността от смъртта, които, според мен, независимо от различните си теоретични формулировки така или иначе могат да бъдат обединени тъкмо като екзистенциална психотерапия. Що се отнася до религиозната интерпретация на смъртта, може би ще кажа нещо еретично в контекста на т.нар. „наука“, тоест новата западна религия или научна догматика – да, религиозните представи за смъртта сигурно ни изглеждат като абсурдни и „ненаучни“, но пък от моята критическа гледна точка те изпълняват фундаментално важната екзистенциална функция да минимизират страха от смъртта, за да правят живота по-поносим, разбира се от позицията на общността, която само по този начин може да съхранява и да възпроизвежда себе си. С други думи, ако универсалното човешко психично преживяване на смъртта е страхът от смъртта, то различните културно или религиозно детерминирани екзистенциални представи имат за цел да минимизират този страх, за да правят поносим самия живот. А това дали тези представи са „научни“ или не, няма абсолютно никакво значение както за всяко индивидуално съществуване, така и за едно наистина обективно психологическо познание. Забележително е в тази връзка, че свидетелствата от „близките до смъртта състояние“ посочват, че иначе атеистично настроени през целия си живот хора, в последните си житейски преживявания се превръщат в дълбоко религиозни.

Трета и четвъртата глави са посветени на подробното описание на дизайна на емпиричното изследване, целта, хипотезите, извадката, самите методики и статистическите методи на обработка на данните – трета глава, последвани от подробен анализ на резултатите от изследването с оглед перспективите за доказване или не на повдигнатите основни хипотези – в четвъртата глава. Разбира се, тук не бих искал да се спирам в подробности на огромната прецизно извършена работа и натрупаната информационна база, които Диляр Актюрк споделя, а само ще кажа, че тя се изявява като съвестен изследовател с богата психологическа култура, което ѝ позволява смело да предлага своите изводи и обобщения. От моя гледна точка съвсем определено представлява интерес обстоятелството, че изследването на тревожността от смъртта е последвано от изследването на такъв особено драматичен конструкт като безнадеждността, а фактът, че турските медици имат статистически значимо по-високо ниво на тревожност от смъртта от техните български колеги, докато нивата на безнадеждност са идентични, може само да покаже, че между тревожността като личностна черта, тревожността от смъртта и безнадеждността има ниска или много ниска корелативна връзка. Във всеки случай, както ни показва Диляр Актюрк, се оказва, че предположението на екзистенциалната философия относно минимизирането на страха от смъртта като следствие от честата среща на чуждата смърт се потвърждава и от настоящото изследване, а това е твърде важно обстоятелство относно перспективите на познанието изобщо, макар че това е въпрос, чието дискутиране предполага друго място и друга среда.

Твърде интересни и логични са препоръките, които докторантката се опитва и в крайна сметка резюмира в края на своята дисертация, отнасящи се преди всичко до образователния процес при медиците с оглед твърде необходимото, според нея, обучение и в областта на екзистенциалната проблематика. Със сигурност подобна препоръка може да бъде отнесена и до обучението на психолозите, най-вече по отношение на психотерапията в

процеса на умирането като перспектива в рамките на традиционната западна академична психология, особено като имаме предвид будисткият фундаментален терапевтичен принцип, че „няма по-човешко дело от това да помогнеш на човека да умре спокойно“. Очевидно е, че всевъзможните западни предразсъдъци по отношение на едни или други религиозни или философско-религиозни концепции нямат нищо общо с общочовешките измерения на екзистенциалната проблематика, в която смъртта е безспорно с фундаментално значение.

Известно е, че едно от важните изисквания на рецензирането е да бъде показана степента на съответствие между авторските представи и тези на рецензента относно изведените приноси на научната продукция. Считаю, че тук е налице пълно съвпадение, тоест Диляр Актюрк точно и коректно е описала собствените си постижения, формулирани като приноси. Освет това, авторефератът отразява адекватно съдържанието на дисертационния труд.

Що се отнася до критичните бележки, в случая нямам такива, като си позволявам да препоръчам този текст да бъде публикуван като монография след една обща редакция и в България, и в Турция.

В заключение, имаюки предвид безспорните постижения на Диляр Актюрк, нейната богата обща и психологическа култура, прецизно проведените емпирични изследвания и адекватни теоретични обобщения, си позволявам да препоръчам на членовете на уважаемото жури да й бъде дадена образователната и научна степен „Доктор“ за нейния труд на тема: „Межкултурна вариативност на тревожността от смъртта. Тревожността като личностна черта и безнадеждността при медици“. Авторката заслужава тази справедлива оценка по безспорен начин.

15. 12. 2018 г.

С о ф и я

Рецензент:

(проф. д.пс.н. Людмил Георгиев)

